

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

БИСТРОВ АНТОН ЄВГЕНОВИЧ

УДК: 159.972: 376.035: 316.624: 371.134 – 057

**ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ
РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ– 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
СИНЬОВ Віктор Миколайович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри психокорекційної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
РОМАНЕНКО Оксана Вікторівна,
Національна академія внутрішніх справ,
професор кафедри юридичної психології,

кандидат психологічних наук
КОВАЛЕНКО Вікторія Євгенівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
доцент кафедри спеціальної, інклюзивної
і здоров'язберезувальної освіти.

Захист відбудеться «15» травня 2019 року о 14:30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.23 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01054 м. Київ, вул. Тургенєвська, 8/14.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601 м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий «13» квітня 2019 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

С.В.Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В рамках концепції Нової української школи найважливішим завданням інклюзивної та спеціальної освіти в Україні є соціалізація дитини з інтелектуальними порушеннями, забезпечення її успішного розвитку. Виняткова роль у процесі соціалізації, в усвідомленні такою дитиною власного місця в соціумі та у побудові міжособистісної взаємодії з оточуючими належить формуванню соціально-нормативної поведінки та профілактиці різних поведінкових девіацій, зокрема підвищеної віктимогенної вразливості.

Проблему віктимогенної вразливості (віктимності) в кримінології та юридичній психології вивчали О. Андроннікова, Є. Барданова, О. Бовть, С. Гарькавець, І. Малкіна-Пих, В. Медведєв, В.Мінська, Є.Моїсеєв, В. Рибальська, О. Хархан, Г. Хентінг та ін. Вчені розглядають віктимність як набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси та ознаки, що сприяють її перетворенню на жертву злочину, конфлікту, нещасного випадку, деструктивного культу, булінгу тощо. В. Медведєв, Б. Мендельсон, О. Хархан, В.Христенко наголошують, що віктимність складається з інтелектуального та вольового компонентів і є сукупністю внутрішніх чинників: вікового, дизонтогенетичного, психопатологічного й особистісного. Зокрема, науковці зазначають, що спрямованість особистості підлітка обумовлює його схильність до різних видів віктимної поведінки. Проблемам спрямованості особистості присвячені праці Л. Божович, О. Леонтєва, С. Максименка, В. Петровського, К. Платонова, Є. Синьової, Л. Фомічової та ін.

Схильність підлітків до віктимної поведінки при нормотиповому психофізичному розвитку вивчали О. Андроннікова, С. Гарькавець, В. Медведєв, Н. Морозова, О. Романенко, характеризуючи її як різновид девіантної. Вчені наголошують, що психологічні новоутворення та властиві підлітковому віку емоційні стани (тривога, підвищена збудливість, понижена самооцінка, мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселощів до смутку і песимізму) є провокуючими факторами віктимності.

Вітчизняними та зарубіжними психологами й дефектологами активно вивчалася проблема конфліктної (О. Агавелян, Ю. Бистрова, Т. Янданова), некритичної (Н. Коломінський, В. Синьов), агресивної (Н. Макаруч, Т. Морозова, Л. Руденко), імпульсивної (Г. Дульнєв, Б. Пінський, М. Царидзе), асоціальної (О. Сєєров, В. Синьов, Т. Харченко), кримінальної (Ю. Антонян, О. Гришко, В. Гульдман, В. Кривуша, І. Кудрявцев, В. Медведєв, Л. Сабліна), залежної (Н. Морозова, М. Певзнер) поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями. Вчені одноставно зазначають, що порушення критичності мислення, притаманні таким дітям, не дозволяють їм вірно оцінювати свої дії, вчинки та їх наслідки, а легка піддатливість і конформізм зменшують опір впливу неприємних ситуацій і послаблюють контроль за своєю поведінкою. Наголошується, що причиною відхилень від соціальних норм у поведінці підлітків з інтелектуальними порушеннями може стати в однаковій мірі виявлення як притаманного їм конформізму, так і негативізму.

Питання корекційно-профілактичного впливу на особистість підлітка з інтелектуальними порушеннями з метою подолання проявів девіантної поведінки вивчали О. Гаврилов, Г. Запрягаєв, М. Матвєєва, С. Максименко, В. Медведєв, Л. Руденко, В. Синьов, М. Супрун, Т. Харченко та ін.

В науковій літературі певною мірою відображено проблему психолого-педагогічного супроводу та корекції засуджених осіб з інтелектуальними порушеннями, зокрема неповнолітніх (Ю. Антонян, О. Гришко, В. Гульдан, І. Кудрявцев, О. Морозов, А. Рождественський, О. Сєверов, В. Синьов, Т. Харченко). Отже, об'єктом вивчення виступала поведінка людини з порушеннями інтелекту, яка вже скоїла злочин і засуджена. Проте, віктимна поведінка, коли сам підліток найчастіше несвідомо стає жертвою злочину, використання асоціальними елементами в корисних цілях, конфлікту, булінгу, складних життєвих ситуацій, її профілактика та корекція об'єктом окремого дослідження в спеціальній психології ще не були. Практично не проводилася робота щодо вияву підлітків з інтелектуальними порушеннями із підвищеною віктимогенною вразливістю. Це зумовлено відсутністю методичного інструментарію, за допомогою якого можливо встановлювати наявність у підлітків віктимної поведінки, а також складністю самого процесу профілактики та корекції віктимності.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне вивчення та практична реалізація обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **„Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету (НПУ) імені М. П. Драгоманова в межах наукового напрямку «Зміст освіти, форми, методи та засоби підготовки вчителів». Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26.12.2012 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 26.11.2013 р.).

Мета дослідження полягає у визначенні психологічних передумов віктимної поведінки розумово відсталих підлітків, розробці та апробуванні програми її соціально-психологічної профілактики та корекції.

Відповідно до поставленої мети визначені такі **завдання дослідження**:

1. Визначити сутність віктимності та віктимної поведінки, проаналізувати психологічний та кримінологічний підходи щодо їх визначення.
2. Емпірично дослідити та узагальнити психологічні передумови віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.
3. Визначити схильність розумово відсталих підлітків до різних типів віктимної поведінки, її зв'язок з особистісними особливостями підлітків.
4. Розробити програму соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями за характерологічними особливостями, здійснити її експериментальну перевірку.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – особливості віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на положеннях психологічних теорій і концепцій, а саме: теорії взаємодії соціальних і біологічних факторів розвитку особистості (Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Синьов, та ін.); психологічної теорії віктимності і віктимної поведінки (О. Андроннікова, В. Васильєв, С. Гарькавець, І. Малкіна-Пих В. Медведєв); концепції соціально-психологічних особливостей соціалізації як процесу активного засвоєння індивідом соціальних норм, зразків поведінки (В. Андрущенко, І. Бех, Ю. Бистрова, Н. Коломінський, В. Коваленко, О. Проскурняк, Л. Руденко, В. Синьов, Є. Синьова, М. Супрун, Л. Фомічова, Д. Шульженко та ін.); теоретико-методологічних засадах соціально-психологічної реабілітації особистості (К. Максименко, Г. Мозгова, Я. Морено, Н. Пезешкіан, О. Романенко, Т. Титаренко, В. Чернобровкіна, А. Шевцов); науково-теоретичних положеннях про соціальну зумовленість та корекційно-профілактичну спрямованість освіти осіб з порушеннями психофізичного розвитку (В. Бондар, Т. Вісковатова, О. Гаврилов, А. Глоба, І. Дмитрієва, Г. Дульнєв, І. Єременко, С. Конопляста, В. Липа, С. Миронова, В. Синьов, В. Тарасун, С. Федоренко, В. Феоктістова, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, М. Шеремет, М. Ярмаченко та ін.).

Методи дослідження. *Теоретичні:* теоретико-методологічний аналіз психологічних, кримінологічних та юридичних концептуальних теорій з метою визначення стану розробленості проблеми віктимності й перспективних напрямів її вирішення; *емпіричні:* у констатувальному експерименті – цілеспрямоване спостереження, бесіди, тестові та проєктивні методики, а саме: методика діагностики вад особистісного розвитку «ДВОР» З. Карпенко; методика «Схильність до віктимної поведінки» О. Андроннікової; вимір самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн; експериментальна методика О. Захарової «Дослідження навіюваності»; проєктивна методика «Малюнок родини» (дослідження тривожності, агресії в родинних стосунках); проєктивна методика «Незавершені речення» (міжособистісне спілкування), методика «Копінг-стратегій» (вибір типу поведінки в складних ситуаціях); у формуальному експерименті – використання методів соціально-психологічного тренінгу, психодрами, позитивної психотерапії; діагностичних методів для оцінки ефективності моделі профілактики віктимної поведінки; *статистичні:* методи вторинної обробки емпіричних показників із застосуванням кореляційного та порівняльного (аналіз за критерієм Стьюдента) статистичних методів.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що *вперше:*

- визначено поняття віктимної поведінки як дефектологічної проблеми;
- теоретично обґрунтовано методика експериментального дослідження віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями;

- з'ясовано індивідуально-психологічні та соціально-психологічні детермінанти віктимності та віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями;

- встановлено, що схильність до певних видів віктимної поведінки залежить від комплексного поєднання певних характерологічних якостей та спрямованості особистості підлітка з інтелектуальними порушеннями;

- визначено психологічні умови профілактики та корекції причин віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями;

- обґрунтовано та експериментально апробовано програму соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Подальшого розвитку набули:

- висвітлення набутого вітчизняною дефектологічною та психологічною практикою досвіду з метою розробки перспективних шляхів діагностики, корекції та профілактики віктимної поведінки особистості з інтелектуальними порушеннями;

- поняттєво-категорійний апарат (віктимність, віктимогенна вразливість, поведінка жертви, булінг);

- узагальнення передумов віктимізації особистості підлітка.

Удосконалено діагностичні методики вивчення особливостей віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Практична значущість одержаних результатів полягає у розробці методики емпіричного дослідження індивідуально-психологічних та соціально-психологічних передумов віктимності підлітків з інтелектуальними порушеннями, схильності підлітків цієї категорії до різних видів віктимної поведінки; розробці та впровадженні в практику спеціальних шкіл програми соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями; можливості використання матеріалів дисертації у процесі підготовки психологічних кадрів та слухачів курсів підвищення кваліфікації спеціальності спеціальна та інклюзивна освіта, а також для проведення нових наукових досліджень.

Апробація результатів дослідження. Результати теоретико-емпіричного дослідження було оприлюднено на *Міжнародних та Всеукраїнських конференціях*: «Тенденції розвитку корекційної освіти в Україні» (Київ, 2008), «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології» (Луганськ, 2008), «Психолого-педагогічний супровід соціалізації осіб з особливими освітніми потребами в сучасних умовах розвитку суспільства» (Луганськ, 2010, 2011), «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2012), «Комунікація для всіх» (Київ, 2013), «Комплексний супровід дітей з психофізичними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційного центру» (Луганськ, 2014), «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (Суми, 2014), «Формування культури здоров'я дітей різного віку з особливими освітніми потребами» (Лисичанськ, 2014), «Педагогіка К.Д.Ушинського: історія та сьогодення» (Херсон, 2015), «The Psychology of creative teams and management methods

construction» (Київ, 2017), «Інтеграція науки і практики в умовах модернізації корекційної освіти України» (Херсон, 2018), «Сучасні спеціальні освітні послуги в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами» (Нікополь, 2018), «Педагог в інклюзивному просторі: траєкторія фахової самоактуалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2018); «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2018); на *Науковому семінарі* для співробітників УМВС України в Рівненській області «Соціально-психологічні чинники виникнення віктимної поведінки в підлітковому віці та методи її профілактики і корекції» (Рівне, 2015).

Результати дослідження було впроваджено в корекційно-розвивальну роботу таких закладів освіти: КЗ «Петровський обласний навчально-реабілітаційний центр «Шанс», КЗ «Кремінська обласна спеціальна загальноосвітня школа-інтернат», КЗ «Сватівська обласна спеціальна загальноосвітня школа-інтернат», КЗ «Рубіжанський навчально-реабілітаційного центру «Кришталік» (довідка Луганського ОППО № 178/2 від 26.11.18 р.); КЗ «Обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей» Рівненської обласної ради (довідка № 01-06/636 від 24.10.18 р.); Тербовлянського Навчально-виховного комплексу (протокол № 9 від 01.06.18 р.; протокол № 1 від 30.08.18 р.); КЗ «Михайлівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат Черкаської обласної ради» (довідка № 54/11 від 28.11.18 р.).

Особистий внесок здобувача в статтях, написаних у співавторстві, полягає у визначенні концепції дослідження, висвітленні та узагальненні експериментальних даних [5]; обґрунтуванні діагностичної методики та аналізі результатів дослідження [10]; теоретичному аналізі проблеми віктимності [11].

Публікації: Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено в 21 науковій праці, з них: 5 статей у фахових наукових виданнях України; 5 статей – в зарубіжних фахових періодичних виданнях; 10 статей апробаційного характеру та 1 навчально-методичне видання.

Структура роботи: Робота складається із вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел (249 найменувань, з них 17 – іноземною мовою) і додатків. Загальний обсяг роботи становить 227 сторінок, з них основний текст викладено на 187 сторінках. Текст дисертації містить 4 рисунки, 8 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, теоретико-методологічні засади, охарактеризовано методи дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, наведено дані щодо їх апробації та впровадження, надано інформацію про публікації, обсяг та структуру дисертації.

У першому розділі – «**Психологічні засади віктимної поведінки у підлітковому віці**» здійснено аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, з'ясовано стан її розробленості у сучасній юридичній, віковій, спеціальній психології та кримінології.

Системний аналіз наукових досліджень проблеми віктимності та віктимної поведінки дав змогу розглянути їх з різних теоретичних позицій –

психологічної (О. Андроннікова, К. Бартол, С. Гарькавець, І. Кон, І. Малкіна-Пих, В. Медведєв, Б. Мендельсон, Н. Морозова, О. Романенко, Л. Франк, О. Хархан, Г. Хентінг,) і кримінологічної (Ю. Антонян, К. Вишневецкий, М. Вольфган, Ю. Воронова, В. Гольберт, М. Джужа, Г. Еленберг, М. Єнікеєв, , В. Мінська, М. Моїсеєв, І. Полубинський, Д. Рівман, А. Сахаров, С. Христенко, А. Яковлев) та на цій основі визначити ключове поняття дослідження – «віктимність (віктимогенна вразливість)» – це набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси та ознаки, які сприяють її перетворенню на жертву злочину, нещасного випадку, деструктивного культу, булінгу, конфлікту тощо.

Віктимна поведінка підлітків з нормотиповим розвитком обумовлена порушенням довільної регуляції в результаті вікових когнітивних особливостей та особистісних якостей. Для підлітків з високим ступенем віктимності, як правило, характерні девіантна правосвідомість, сугестивність, довірливість, низький рівень освіти, низькі когнітивні можливості (В.Васильєв, С.Гаркавець, О. Романенко).

Аналіз досліджень в галузі спеціальної психології та корекційної педагогіки дозволяє зробити висновок, що особливості поведінки підлітка з інтелектуальними порушеннями залежать від низки факторів: біологічних, пов'язаних зі структурою порушення та особливостями нейродинаміки; особистісно-психологічних, пов'язаних з індивідуальними особливостями розвитку, суб'єктивним сприйняттям та реагуванням на будь-які ситуації; соціальних, пов'язаних з умовами розвитку підлітка в найближчому соціальному оточенні, зокрема, школі, родині (Ю. Бистрова, О.Гаврилов, Г.Зап'ягаєв, В. Кривуша, С. Мнухін, О. Романенко, Л.Руденко, О. Сєверов, В.Синьов, М.Супрун, Г. Сухарева, О. Фрейєров). Вчені вказують на залежність емоційного розвитку та поведінки таких підлітків від впливу освітнього середовища навчального закладу та сімейного виховання (І.Бех, В. Коваленко, С.Конопляста, І. Матющенко, О. Проскурняк, В. Синьов, М. Шеремет, Д. Шульженко, Т.Янданова та ін.). Багато дослідників пояснюють неадекватну поведінку школярів з інтелектуальними порушеннями нерозумінням та слабким засвоєнням моральних норм спілкування (І. Григор'єва, І. Дмитрієва, А. Капустін, І. Колесник, С. Конопляста, М. Кот, Н. Тарасенко, І. Шишменцев та ін.).

На основі визначень віктимності та віктимної поведінки, а також особливостей розвитку інтелектуальної та вольової сфери осіб з інтелектуальними порушеннями, особливостей кризової симптоматики підліткового віку, нами визначено трактування віктимної поведінки, яке було взято за основу експериментального дослідження:

Віктимна поведінка – це відхилення від норм соціальної поведінки, що проявляється в обумовлених дизонтогенетичними та віковими особливостями, певних діях або бездіяльності (частіше неусвідомлених), які сприяють тому, що підліток опиняється в ролі жертви конфлікту, булінгу, складної життєвої ситуації тощо.

Проведений аналіз проблеми віктимної поведінки обґрунтовує потребу дослідження її якісних особливостей у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

У другому розділі «**Експериментальне дослідження психологічних передумов віктимності та віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями**» розкрито завдання, зміст, методика експериментального дослідження та подано результати констатувального експерименту.

У дослідженні взяли участь 90 підлітків. Вік респондентів 12-18 років, з них 54 хлопця та 36 дівчат. Всі респонденти мають діагноз – інтелектуальне порушення. При аналізі результатів враховувався склад сім'ї респондентів та інші демографічні дані, родинні стосунки та відношення батьків до школи. 44,4% підлітків виховуються в неповній сім'ї, 27,7 % підлітків – з багатодітних родин, 38,8 % учнів – з неблагополучних родин.

Перед початком експерименту було визначено напрями дослідження віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями за такими складовими передумов віктимності: тривожність; агресивність; імпульсивність; асоціальність; замкнутість; невпевненість; самооцінка; навіюваність; естетична нечутливість; особливості уявлень про власну сім'ю та сімейні стосунки. Для кожного напрямку було розроблено шкали спостереження з визначенням основних ознак індивідуально-психологічних (особистісних) передумов віктимної поведінки та використано діагностичні методики.

На першому етапі констатувального експерименту виявлено прояви активної та пасивної віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Активну жертву характеризують імпульсивність, емоційна нестійкість, схильність до конфліктного стилю спілкування, слабкий самоконтроль, невміння поглянути на себе і на ситуацію з боку. Пасивна віктимна поведінка проявляється в покірному виконанні будь-яких вимог. Основними характеристиками пасивної жертви є невпевненість, низька самооцінка, негативне ставлення до себе та свого життя, високий показник конформності, залежність, слухняність.

На наступному етапі були виявлені такі групи підлітків з інтелектуальними порушеннями за показниками схильності до різних видів віктимної поведінки:

– зі схильністю до віктимної поведінки *агресивного типу*, які характеризуються імпульсивністю, втручанням у будь-який конфлікт (41,11 % – хлопці, та 10% – дівчата від загальної кількості учнів). Підлітки цієї групи дуже часто потрапляють в небезпечні ситуації саме внаслідок прояву ними агресії в формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (вербальна агресія, знущання та ін.); вони навмисно (хоча дуже часто і несвідомо) створюють чи провокують конфліктні ситуації;

– зі схильністю до віктимної поведінки *самопошкоджуючого типу* (18,88 % – хлопці та 22,22 % – дівчата від загальної кількості учнів), що дуже часто зумовлюється особливостями їх психофізичного розвитку – особа, яка виступає потенційною жертвою або провокує іншу особу на протиправні дії

(поведінка провокуючого типу), або виявляє високу схильність до ризику, до необміркованої, небезпечної поведінки, або проявляє схильність до аутоагресії. Висока схильність підлітків з інтелектуальними порушеннями до віктимної поведінки такого типу є наслідком особливостей когнітивного розвитку при розумовій відсталості, зокрема низької здатності до антиципації, а також наслідком високої ситуативної тривожності;

– зі схильністю до віктимної поведінки *залежного типу* (35,55 % – хлопці та 31,11 % – дівчата від загальної кількості учнів), що проявляється у підкоренні булерам, антисоціальним лідерам та безпомічній поведінці, невчиненні опору потенційному кривднику з різних причин: через вік, фізичну слабкість, безпомічний стан (стабільний чи тимчасовий), низьку самооцінку, боягузтво, сором'язливість, навіюваність, конформність та ін. Такі особи мають рольову позицію жертви;

– зі схильністю до віктимної поведінки *гіперсоціального типу* (38,88 % – хлопці та 20% – дівчата від загальної кількості учнів) характеризуються втручанням у будь-який конфлікт, готовністю до ризику, недостатнім усвідомленням наслідків власної поведінки, що засвідчує про позицію жертви, орієнтацію на соціально схвалювану й очікувану поведінку. До цієї групи відносяться особи, які своєю поведінкою звертають на себе увагу агресора. Головна особливість, що характеризує гіперсоціального підлітка – висока потреба уваги до себе (демонстративність), разом із тим, нерідко спостерігається демонстративний нігілізм.

– зі схильністю до віктимної поведінки *некритичного типу* (44,44 % – хлопці та 33,33 % – дівчата від загальної кількості учнів) Таким підліткам характерні демонстративна необачність, нездатність правильно оцінювати життєві ситуації, що пов'язано перш за все з порушенням мислення – послабленою можливістю встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та невмінням переносити сформовані знання в нові умови.

За результатами кореляційного аналізу отриманих емпіричних даних встановлена залежність між індивідуально-психологічними, соціально-психологічними характеристиками особистості розмово відсталих підлітків та їх схильністю до різних типів віктимної поведінки. Виявлено, що індивідуально-психологічними передумовами віктимної поведінки агресивного типу виступають агресивність ($r= 0,48$), висока самооцінка ($r= 0,56$) та естетична нечутливість підлітка ($r= 0,46$); передумовами самопошкоджуючого типу є низька самооцінка ($r= 0,46$) та тривожність ($r= 0,51$); залежного типу – навіюваність ($r= 0,52$), невпевненість ($r= 0,42$), низька самооцінка ($r= 0,58$) та естетична нечутливість ($r= 0,47$); більш типовими вадами особистісного розвитку при гіперсоціальному та некритичному типах віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями виявилися імпульсивність ($r= 0,56$), агресивність ($r= 0,56$) та висока самооцінка ($r= 0,46$). Соціально-психологічними передумовами віктимної поведінки залежного або агресивного типу виступає тривожність підлітка з інтелектуальними порушеннями в сімейній ситуації ($r= 0,51$).

Встановлені особливості віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями дозволяють створити досить повну відповідну психологічну картину, яка є підставою для організації продуктивної профілактики та корекції дії віктимізуючих факторів у поведінці таких підлітків в умовах спеціальних та інклюзивних закладів освіти.

У третьому розділі **«Програма соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями»** висвітлюються мета, завдання, зміст, етапи, форми зазначеної профілактичної та корекційної роботи, її результати.

Програма містила три блоки. Перший блок – системна корекційно-профілактична робота з підлітками; другий блок – психотерапевтична допомога (позитивна психотерапія, психотренінг) підліткам-жертвам булінгу, конфлікту тощо; третій блок – підвищення рівня обізнаності персоналу та батьків з проблеми віктимізації підлітків з інтелектуальними порушеннями, навчання їх методам медиації, профілактики та протидії булінгу (рис. 1).

В рамках програми профілактика та корекція проводились за декількома напрямками (компонентами): формування знань щодо правил поведінки, що знижують вірогідність виникнення небезпечних ситуацій (когнітивний компонент); виховання звичок безпечної поведінки в громадських місцях, на вулицях, в спілкування з незнайомими людьми (поведінковий компонент); розвиток культурних інтересів, захоплень, проведення дозвілля в колі однолітків (мотиваційно-ціннісний компонент).

Мета програми – забезпечити попередження, коригування, психотерапевтичну підтримку та психологічний супровід поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями й підвищеною віктимогенною вразливістю на основі урахування визначених біологічних, особистісно-психологічних та соціальних чинників.

Виходячи із загальної мети, а також необхідності роботи зі всіма віктимізуючими акцентуаціями особистості одночасно, було визначено наступні завдання:

1. Розвиток емоційно-вольової сфери, зміна окремих особистісних установок, посилення соціальної спрямованості поведінки підлітка.
2. Профілактика та корекція прояву індивідуально-особистісних віктимізуючих якостей в процесі соціальної взаємодії.
3. Збагачення соціальних уявлень про міжособистісні стосунки.
4. Навчання визначення, аналізу, усвідомлення, відтворення соціальних взаємостосунків.
5. Формування навички переносу моделі соціальної взаємодії у практику реального спілкування.

Для вирішення поставлених завдань весь процес корекційно-профілактичної роботи був поділений на декілька етапів:

I етап був спрямований на розвиток емоційно-вольової сфери, зміну окремих особистісних установок, посилення соціальної спрямованості поведінки підлітка – це підготовчий етап, направлений на формування навичок міжособистісної взаємодії у підлітків.

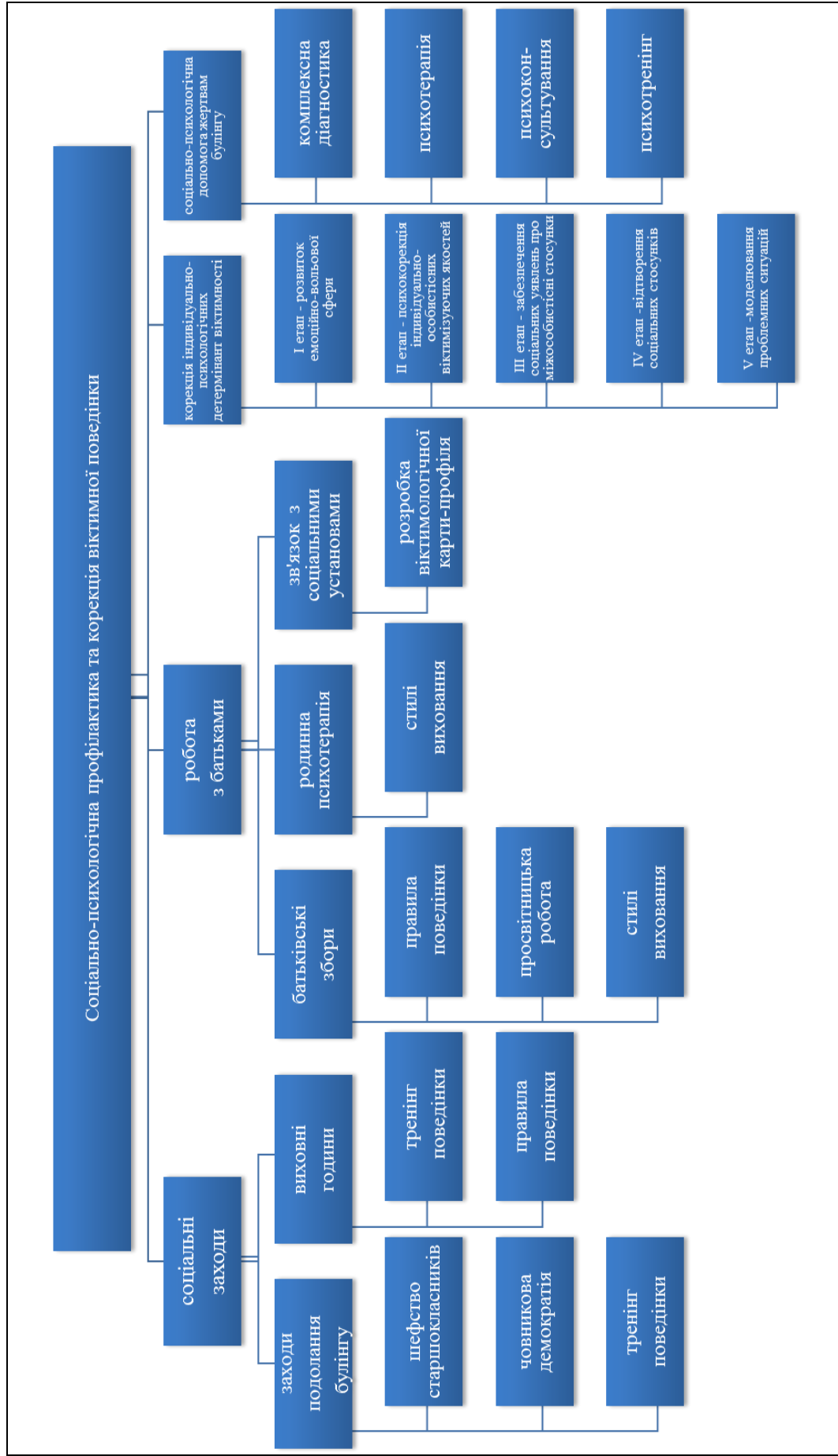

Рисунок 1. Програма соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями

Розвиток емоційної сфери був виділений як основне завдання, тому що схильність до віктимної поведінки знаходиться в тісній залежності від можливості підлітка емоційно адекватно реагувати на будь-які події в житті. На першому етапі нами вирішувалися декілька завдань: налагодити стосунки підлітків з однолітками, забезпечити засоби міжособистісного спілкування, скоротити емоційну дистанцію між лідерами та знедоленими учнями в класі, створити умови для неможливості цькування підлітків потенційними булерами.

Для вирішення поставлених завдань було визначено зміст етапу, основу якого склала система ігрових вправ.

II етап мав на меті корекцію прояву виявлених індивідуально-особистісних віктимізуючих якостей в процесі соціальної взаємодії (імпульсивності, демонстративності, агресивності, навіюваності, естетичної нечутливості, тривожності). В рамках профілактичної роботи цей етап не обмежувався часовими рамками, застосовувався при корекції емоційно-вольової сфери на корекційних заняттях та тренінгах впродовж всього експерименту.

III етап передбачав збагачення соціальних уявлень про міжособистісні стосунки. Завдання етапу – формування проявів уваги та співчуття до однолітків, людяності, емпатії, допомоги одноліткам; вміння працювати та спілкуватися в групі, під керівництвом лідера групи або вчителя; турбота про молодших сиблінгів, людей похилого віку; негативне ставлення до грубості, жадібності, омани; прояви доброти, дружності, гідності; вміння враховувати інтереси іншого, справедливо оцінювати вчинки однолітків та дорослих. Для формування моральних переконань використовувалися кінофільми, терапевтичні казки, художні твори. А на наступних етапах на основі літературних діалогів створювалися ігри-драматизації, в яких відображався мотив вчинку, реальні події, результат дій героя. Уривок обговорювався за трьома напрямками – ціль, реальна подія, результат.

VI етап мав на меті відтворення соціально схвалених міжособистісних стосунків у процесі сюжетно-рольової гри та гри-драматизації. На цьому етапі психолог проводив з групою заняття із закріплення та перенесення в нові умови вже сформованих навичок соціально схваленої поведінки та шляхів вирішення складних життєвих ситуацій. Увага приділялася також формуванню адекватної самооцінки на основі зворотного зв'язку з іншими членами групи. За допомогою драматизацій та міні-вистав формувалися у підлітків основні соціально значущі якості особистості, а саме: стійка позитивна спрямованість, емоційна врівноваженість, поміркованість, самостійність, впевненість, дисциплінованість.

V етап був спрямований на формування навички переносу моделі соціальної взаємодії у практику реального спілкування. Мета етапу – переклад соціальних та моральних переконань на соціальні вчинки, діючі мотиви. Підлітки потрапляли в ситуацію моральної фрустрації або конфлікту й мусили її вирішувати самостійно на основі отриманого раніше досвіду. Ситуація вимагала від підлітків самостійної побудови планів, передбачення наслідків події, вміння діяти разом з членами групи,

приймати спільну ціль, або відмовлятися від неї, якщо вона суперечить сформованим моральним переконанням підлітка.

На всіх етапах використовувалися наступні форми роботи з підлітками: соціально-психологічний тренінг з метою формування міжособистісних стосунків та соціально схваленої поведінки; ігрові форми роботи та драматизації соціальних ситуацій з метою корекції індивідуально-психологічних передумов віктимності та свідомого засвоєння знань про сутність моральних якостей; конструювання оповідань та казок на корекцію порушень емоційної сфери; психокорекційні заняття, в основу яких було покладено рефлексію щодо контролю над власною поведінкою та її вольовою регуляцією, психопрофілактичні бесіди на тему булінгу та толерантного ставлення до оточуючих.

На етапі зворотного зв'язку був проведений контрольний експеримент з метою виявлення кількісних і якісних змін у рівні віктимізації розумово відсталих підлітків.

Отримані данні були зіставлені з результатами застосування констатувальної діагностичної методики. Результати експериментальної роботи свідчать про високий відсоток підлітків готових до спілкування (90,14 %), які використовують у спілкуванні соціально схвалені форми взаємодії (табл. 1). При цьому 38,02 % взагалі позбавилися виражених акцентуацій, які приводять до віктимізації поведінки. У інших респондентів значно знизилася показники індивідуально-психологічних передумов віктимності, таких як навіюваність (знизилися на 27,2 %), агресивність, естетична нечутливість (знизилися в 2 рази).

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз результатів, отриманих до та після проведення соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки розумово відсталих підлітків

№	Показники	Експериментальна група		Критерії вірогідності	
		до	після	T	p
1	віктимність	87,3 %	49,1 %	5,34	0,00
2	навіюваність	88,7 %	61,8 %	4,57	0,001
3	агресивність	16,9 %	8,5 %	6,8	0,00
4	імпульсивність	26,7 %	19,7 %	2,78	0,03
5	тривожність	21,1%	14,1 %	2,36	0,025
6	висока самооцінка	83,1 %	74,6 %	1,4	0,17
7	естетична нечутливість	33,8 %	16,9 %	7,17	0,00

У багатьох учнів ці прояви набули згладжений характер. Це стало можливим завдяки корекційній роботі з використанням практичних прикладів та тренінгової роботи з багатократними повторюваннями елементів спілкування в різних подібних та відмінних ситуаціях.

Отже, результати втілення в практику роботи за авторською програмою соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки показали можливість створення в закладах освіти умов для запобігання віктимних проявів у

підлітків з інтелектуальними порушеннями. Така робота дозволяє суттєво розширити систему соціальних зв'язків, в яких підліток з інтелектуальними порушеннями може повноправно існувати, переносити навички соціально схваленої поведінки в нові умови, які дозволяють йому запобігти можливості стати жертвою конфлікту, булінгу, складних життєвих ситуацій.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження особливостей віктимної поведінки розумово відсталих підлітків дає підстави зробити наступні висновки:

1. Встановлено, що віктимність (або віктимогенність) – це соціальні, психічні й фізичні риси та ознаки особистості, які можуть перетворити її на потенційну жертву, схильну до певного типу віктимної поведінки. Визначено поняття віктимної поведінки з дефектологічних позицій, виходячи з того, що віктимність детермінується сукупністю внутрішніх чинників: вікового, дизонтогенетичного, психопатологічного й особистісного, зокрема специфікою розвитку інтелектуальної та вольової сфери розумово відсталих осіб, особливостями кризової симптоматики підліткового віку.

2. Обґрунтовано методику емпіричного дослідження віктимності підлітків з інтелектуальними порушеннями, яка передбачає реалізацію двох взаємопов'язаних блоків – виявлення передумов віктимної поведінки та встановлення схильності до різних її видів. Індивідуально-психологічними передумовами віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями виступають такі особистісні риси, як тривожність, агресивність, імпульсивність, естетична нечуттєвість, навіюваність, неадекватна самооцінка та некритичність мислення; соціально-психологічними передумовами є залежність типу віктимної поведінки від рівня благополуччя у родині, ставлення до підлітка батьків та сиблінгів, стиля родинного виховання, яке впливає на формування окремих стереотипів поведінки: залежної, відокремленої, агресивної, тривожної.

3. Виявлено прояви активної та пасивної віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Активну жертву характеризують імпульсивність, емоційна нестійкість, схильність до конфліктного стилю спілкування, слабкий самоконтроль, невміння подивитися на себе і на ситуацію з боку. Пасивна віктимна поведінка проявляється в покірному виконанні будь-яких вимог. Основними характеристиками пасивної жертви є невпевненість, низька самооцінка, негативне ставлення до себе та свого життя, високий показник комформності, залежність, слухняність.

4. Результати дослідження схильності підлітків з інтелектуальними порушеннями до різних типів віктимної поведінки довели, що для них характерним є – схильність до віктимної поведінки некритичного (77,77 %), агресивного (51,11 %) або гіперсоціального (58,88 %) типу, що характеризуються втручанням у будь-який конфлікт, готовністю до ризику, недостатнім усвідомленням наслідків власної поведінки; високою потребою уваги до себе, демонстративністю. Виявлено,

що індивідуально-психологічними передумовами поведінки таких типів виступають агресивність, імпульсивність, висока самооцінка та естетична нечутливість підлітка;

– схильність до віктимної поведінки самопошкоджуючого типу (41 %), що характеризується провокуючими діями підлітка, який виступає потенційною жертвою, або провокує іншого підлітка на протиправні дії, або виявляє високу схильність до ризику, до необміркованої, небезпечної поведінки, або проявляє схильність до аутоагресії. Така поведінка є наслідком особливостей когнітивного розвитку при розумовій відсталості, зокрема наслідком низької здатності до антиципації, а також наслідком високої ситуативної тривожності, неадекватної самооцінки.

– схильність до віктимної поведінки залежного та безпомічного типу (66,66 %), що характеризується підкоренням булерам, антисоціальним лідерам або невчиненням опору потенційному кривднику з різних причин: через вік, фізичну слабкість, безпомічний стан (стабільний чи тимчасовий), низьку самооцінку, боягузтво, сором'язливість, навіюваність, конформність та ін. Такі особи мають рольову позицію жертви.

5. Обґрунтовано та експериментально перевірено програму соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями та підвищеною віктимогенною вразливістю, яка передбачала: попередження, коригування, психотерапевтичну підтримку та психологічний супровід поведінки підлітків на основі урахування визначених біологічних, особистісно-психологічних та соціальних чинників. Програма включала системну корекційно-профілактичну роботу з підлітками; психотерапевтичну допомогу підліткам-жертвам боулінгу та конфлікту; підвищення рівня обізнаності персоналу і батьків з проблеми віктимізації підлітків з інтелектуальними порушеннями, навчання їх методам медиації, профілактики та протидії булінгу.

6. Результати профілактично-корекційної роботи свідчать про високий відсоток підлітків (90,14 %), готових до міжособистісних стосунків з однолітками з використанням у спілкуванні соціально схвалені форми взаємодії. 38,02 % підлітків взагалі позбавилися виражених акцентуацій, які приводять до віктимізації поведінки. Показник навіюваності знизився на 27 %, показник агресивності знизився в 2 рази, показник тривожності знизився в 1,5 рази, показник завищеної самооцінки знизився на 8 %, естетичної нечутливості – практично в 2 рази. У багатьох учнів ці прояви набули згладжений характер. Це стало можливим завдяки практичним прикладам та тренінговій роботі з багатократними повторюваннями елементів спілкування в різних подібних та відмінних ситуаціях.

Результати втілення в практику роботи запропонованої моделі соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки показали можливість створення в закладах освіти умов для запобігання віктимних проявів у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Така профілактична робота дозволяє суттєво розширити систему соціальних зв'язків, в яких розумово відсталий підліток може повноправно існувати, переносити навички соціально схваленої поведінки в нові

умови, які дозволяють йому запобігти можливості стати жертвою конфлікту, булінгу, складних життєвих ситуацій.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми віктимної поведінки розумово відсталих підлітків. Подальшого вивчення потребують питання психологічного забезпечення психотерапевтичного впливу на розумово відсталого підлітка, який вже став жертвою шкільного булінгу; питання профілактики віктимної поведінки розумово відсталих учнів молодших класів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Бистров А. Є. Індивідуально-психологічні фактори віктимізації поведінки розумово відсталих підлітків. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19. 2014. Вип. 26. С. 286-290.

2. Бистров А. Є. Дослідження віктимної поведінки у розумово відсталих підлітків з СНМ. *Науково-методичний журнал «Логопедія»* // за ред. М. К. Шеремет. К. : ДІА. 2018. №13. С. 8-14.

3. Bystrov A. Ye. Victimal behaviour in adolescents. *Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, ліцею, гімназії»*. № 6. Кн. 2. Том II (80). К. : Гнозис. 2018. С. 245-252.

4. Бистров А. Дослідження домінування типів віктимної поведінки в підлітків загальноосвітніх і спеціальних шкіл. *Humanitarium*. Переяслав-Хмельницький; Ніжин : Лисенко М. М., 2018. Том. 41, Вип. 1 : Психологія. С. 17-26.

5. Бистров А. Є., Синьов В. М. Схильність підлітків з інтелектуальними порушеннями до різних типів віктимної поведінки, та її зв'язок з особистісними особливостями підлітків. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19. 2018. Вип. 36. С. 132-139.

Публікації в закордонних наукових періодичних виданнях

6. Быстров А.Е. Психологические факторы возникновения виктимного поведения у подростков с ограниченными интеллектуальными возможностями. *Специальное образование* : науч.-метод. журнал. Екатеринбург, 2013. Вып. № 3(35). С. 139-150.

7. Bystrov A.Ye. Psychological causes of victim behavior. *Nowoczesna edukacja: filozofa, innowacja, doświadczenie*. Nr 2. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności, 2015. p. 108-112.

8. Bystrov A.Ye. Sosial and psychological reasons of victim adolescents' behavior and the experimental research of behavior (European experience). *Nowoczesna edukacja: filozofa, innowacja, doświadczenie* Nr 3. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności, 2015. p. 73-78.

9. Bystrov A.Ye. Socio-psychological experiment: the relationship of victimization and psychological preconditions addiction to different types of victim behavior adolescent students. *Nowoczesna edukacja: filozofa, innowacja, doświadczenie*. Nr 2(6). Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności, 2016. p. 106-112.

10. Bystrov A.Ye., Synyov V. N. Diagnostic programme for psychological factors of victimal behaviour in adolescents. *Nowoczesna edukacja: flozofa, innowacja, doświadczenie*. Nr 1(9). Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności, 2018. p. 4-9.

Публікації, що додатково відображають наукові результати

11. Быстров А., Пашко Т. Типы психических состояний, их взаимосвязь с виктимным поведением (теоретический аспект проблемы). *Освіта на Луганщині: Науково-методичний журнал*. №2 (33). 2010. С. 145-149.

12. Бистров А.Є. Індивідуально-психологічні особливості розумово відсталого підлітка як віктимізуючі фактори його поведінки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : вип. 17, у 2 ч., ч. 2. / [за ред. О.В.Гаврилова, В.І.Співака]. Кам'янець-Подільський: «Медобори – 2006», 2012. С.16-25.

13. Бистров А. Є. Порухення поведінки розумово відсталих підлітків і методи їх корекції. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка. № 4 (38), 2014. С. 413-421.

14. Бистров А. Є. Профілактика некритичної віктимної поведінки розумово відсталих підлітків. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : зб. наук. пр. : вип. 5, у 2 т., том 1. / [за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова]. Кам'янець-Подільський, ПП «Медобори – 2006», 2015. С. 27-36.

15. Быстров А.Е. Специфика трактовки понятия «девиантное поведение» в психологии, дефектологии и криминологии. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*: зб. наук. пр. № 12 (151) черв. 2008. Педагогічні науки. Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. С. 46-54.

16. Быстров А.Е. Психические состояния, их взаимосвязь с девиантным поведением (теоретический аспект проблемы). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*: зб. наук. пр. № 22 (161) листоп. 2008. Педагогічні науки. Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. С. 11-15.

17. Быстров А.Е. Психологические факторы возникновения виктимного поведения у подростков и особенности его проявления. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*: зб. наук. пр. № 23 (234) груд. 2011. Педагогічні науки. Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. С.146-154.

18. Бистров А.Є. Соціальні чинники віктимної поведінки підлітків з особливими освітніми потребами. *Формування культури здоров'я дітей різного віку з особливими освітніми потребами* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. семінару, 20 лютого 2014 р. Лисичанськ: ООО «КИТ - Л», 2014. С. 12-14.

19. Бистров А. Є. Причини віктимної поведінки підлітків. *Комплексний супровід дітей з психофізичними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційного центру*: матеріали III-ї Міжнародної наук.-практ. конф. (27-28 квітня 2014 р., м. Луганськ). / за заг. ред. Т. В. Махукової. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2014. С. 11-13.

20. Бистров А.Є. Соціально-психологічні чинники виникнення віктимної поведінки в підлітковому віці та методи її діагностики: навч.-метод. видан. Rivne-Budgoszcz-Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności, 2015. 34 с.

21. Бистров А. Є. Соціально-психологічний експеримент: взаємозв'язок психологічних передумов віктимності та схильності до різних видів віктимної поведінки учнів підліткового віку. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : додаток 4 до Вип. 31 : Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». К. : Гнозис, 2014. С.195-201.

АНОТАЦІЇ

Бистров А.Є. Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2019.

Дисертаційна робота присвячена визначенню психологічних передумов віктимної поведінки розумово відсталих підлітків, розробці та апробуванню програми її соціально-психологічної профілактики та корекції. Запропоновано методику експериментального дослідження віктимної поведінки розумово відсталих підлітків та емпіричним шляхом встановлено індивідуально-психологічні та соціально-психологічні детермінанти віктимності та віктимної поведінки при інтелектуальних порушеннях. Встановлено, що схильність до певних видів віктимної поведінки залежить від комплексного поєднання певних характерологічних якостей та спрямованості особистості розумово відсталого підлітка. На основі експериментального дослідження розроблено програму соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки розумово відсталих підлітків. Запропоновано методичні рекомендації для вчителів та психологів щодо корекції віктимних проявів у підлітків в умовах спеціальної та інклюзивної освіти.

Ключові слова: віктимність, віктимна поведінка, булінг, підлітки, розумова відсталість.

Быстров А.Е. Особенности виктимного поведения умственно отсталых подростков – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена проблеме психологических предпосылок виктимного поведения умственно отсталых подростков, разработке и апробированию программы его социально-психологической профилактики и коррекции. Предложена методика экспериментального исследования виктимного поведения умственно отсталых

подростков, эмпирическим путем установлено индивидуально-психологические и социально-психологические детерминанты виктимности и виктимного поведения при интеллектуальных нарушениях. Установлено, что склонность к определенным видам виктимного поведения зависит от комплексного сочетания характерологических качеств и направленности личности умственно отсталого подростка. На основе экспериментального исследования разработана программа социально-психологической профилактики и коррекции виктимного поведения умственно отсталых подростков. Предложены методические рекомендации для учителей и психологов по коррекции виктимных проявлений у подростков в условиях специального и инклюзивного образования.

Ключевые слова: виктимность, виктимного поведения, буллинг, подростки, умственная отсталость.

Bystrov, A. Ye. Peculiarities of Victimal Behaviour of Mentally Retarded Adolescents. – Manuscript copyright.

Dissertation for obtaining the degree of a candidate of psychological sciences; specialty 19.00.08 – Special Psychology. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the definition of the psychological preconditions of victimal behavior of mentally retarded adolescents, the development and testing of its social and psychological prevention and correction programme. The author suggested the method of experimental research of victimal behaviour of mentally retarded adolescents; moreover, the researcher empirically established the individual psychological and socio-psychological determinants of victimhood and victimal behavior in case of intellectual disorders. The scholar determined that the propensity to certain types of victimal behavior depends on the complex combination of certain characterological traits and the personality orientation of those mentally retarded adolescents. Based on experimental research the author has developed a programme of socio-psychological prevention and correction of victimal behaviors in mentally retarded adolescents. The researcher suggested methodical recommendations for teachers and psychologists regarding the correction of victimal manifestations in adolescents in the conditions of special and inclusive education.

The dissertation presents the results of multidisciplinary analysis of the general and special scientific literature on the generalization of scientific approaches, in particular psychological and criminological ones, regarding victimal behavior of an individual. The author identified that victimhood (or victimogenesis) is a set of social, psychological and physical characteristics and personality traits as a result of which he or she becomes prone to potential victimisation, thus relevant victimal behaviour. Victimhood consists of intellectual, emotional and volitional components and is a set of internal factors, namely: age, dysontogenetic, psychopathological and personality factors.

The author proposed a method of empirical research, which envisaged the implementation of two interconnected blocks – the identification of the preconditions of victimal behavior of mentally retarded adolescents and the study of the tendency of such

adolescents to different types of victimal behavior. The study results showed that the individual psychological preconditions of victimal behavior of mentally retarded adolescents are such personality traits as anxiety, aggressiveness, impulsiveness, aesthetic insensibility, suggestiveness, low or high self-esteem and uncritical thinking. The results of the study of socio-psychological preconditions for victimal behavior showed the dependence of the type of victimal behavior with the level of well-being in the family, the attitude of parents and siblings, with the style of family education, which affects the formation of individual stereotypes of behavior, i.e. dependent, segregated, aggressive, and disturbing ones.

The results of the study of the tendency of mentally retarded adolescents to different types of victimal behaviour have proven that they are characterised by a tendency to non-critical, aggressive or hypersocial type of victimal behaviour categorised by interference with any conflict, willingness to risk, and lack of awareness of the consequences of their own behavior. The key feature that characterises a hypersocial adolescent is the high need for attention (demonstration); at the same time, specialists often observe demonstrative nihilism. Tendency to self-harming provocative behavior, characterised by provocative actions of an adolescent, who plays a potential victim, or provokes another teenager on unlawful acts (self-harming victimal behavior of provoking type), or shows high propensity for risk, incautious, dangerous behavior (direct self-harming provocative behaviour), or is prone to autoaggression. This behavior is a consequence of the peculiarities of cognitive development in mental retardation, in particular due to the low ability to anticipate, as well as the result of high situational anxiety. The tendency to dependant (subjugation to bullies, antisocial and criminal leaders) and helpless victimal behavior (failure to resist the potential offender for a variety of reasons: due to age, physical weakness, helpless state (constant or temporary), low self-esteem, cowardice, shyness, suggestiveness, conformance, etc.). Such persons have a role of a victim.

The author identified relationship between individual psychological, socio-psychological characteristics of the personality of the mentally retarded adolescents and their propensity to different types of victimal behavior. The research determined that the individual psychological preconditions of victimal behavior of aggressive type are aggressiveness, high self-esteem and aesthetic insensitivity of the adolescent. Preconditions of self-harming behavior type include low self-esteem and anxiety of a teenager; for dependent type, these are suggestiveness, low self-esteem and aesthetic insensitivity of an adolescent. The author acknowledged impulsivity, aggressiveness and high self-esteem are the most typical defects of personal development in hypersocial and non-critical types of victimal behavior in mentally retarded adolescents.

The research confirmed that preventive work allows to significantly expand the system of social connections in which a mentally retarded adolescent can fully exist, transfer the skills of socially approved behavior into new conditions that will prevent him/her from being able to become a victim of a conflict, bullying, difficult life situations.

Key words: victimhood, victimal behaviour, bullying, adolescents, mental retardation.

Підписано до друку 12.04.2019 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 пр. Зам. № 093
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.